

MACIEJ MOTAK*

**MIASTO KRAKÓW: U PROGU XX WIEKU
I U PROGU XXI WIEKU****THE CITY OF KRAKÓW: AT THE BEGINNING OF 20TH
CENTURY, AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY****Streszczenie**

W niniejszym artykule podjęto próbę krótkiego porównania sytuacji Krakowa w dwóch momentach rozwoju historycznego i urbanistycznego – u progu XX i XXI wieku – w których zajmował pozycję ważną, acz drugorzędną wobec ośrodka wiodącego – Lwowa bądź Warszawy. Jako narzędzia porównania wybrano pięć kryteriów: czynniki miastotwórcze T. Tołwińskiego; elementy identyfikujące miasto K. Lyncha i K. Wejcherta; perspektywy dalszego rozwoju urbanistycznego; aktualna stylistyka architektoniczna; pytania Konferencji 2007 „Mieszkać w mieście”, opatrzone próbami odpowiedzi. Porównanie ukazało zarówno podobieństwa, jak i różnice pomiędzy analizowanymi sytuacjami Krakowa, przy znacznej ciągłości jego rozwoju historyczno-urbanistycznego. Podkreślić należy, że u progu XXI wieku, w erze postmodernistycznej, w większym stopniu mieszkało „razem, ale osobno”, aniżeli u progu XX wieku, w erze premodernistycznej, kiedy dominowały dwie wyraźnie rozdzielone formy – „razem” oraz „osobno”.

Słowa kluczowe: urbanistyka, miasto, historia

Abstract

In the article an attempt was taken to compare briefly the situation of Kraków in two moments of historic and urban development – at the beginnings of the 20th and 21st centuries – when it held an important position, however secondary to the leading centre i.e., respectively, Lwów and Warszawa. Five selected criteria were applied as comparative tools: city development factors by T. Tołwiński; elements identifying the city by K. Lynch and K. Wejchert; perspectives of further urban development; current architectural stylistics; 2007 Conference questions on "Living in the City", with answers. The comparison showed both similarities and differences between analyzed situations, while the continuity of Kraków historic and urban development was generally maintained. It should be emphasized that at the beginning of the 21st century, in the post-Modern era, living "together but apart" was more widespread than at the beginning of the 20th century, in the pre-Modern era, with its two more different forms – "together" and "apart" – being clearly separated.

Keywords: urbanism, city, history

* Dr inż. arch. Maciej Motak, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Od ponad tysiąca lat Kraków odgrywa istotną rolę w historii Polski, jak również w historii polskiej urbanistyki i architektury. Od połowy XI do początku XVII wieku był stolicą, w XIV wieku stał się siedzibą pierwszej uczelni wyższej w kraju. Zachował niektóre prerogatywy stołeczne niemal do końca XVIII wieku, zaś w XIX wieku nosił miano duchowej stolicy kraju podzielonego na trzy zabory.

W historii najnowszej Krakowowi przypadły role drugoplanowe. Pełnił je zarówno u progu XX wieku, kiedy był drugim po Lwowie ośrodkiem autonomicznej Galicji, jak i z początkiem XXI wieku, kiedy był drugim (nominalnie trzecim¹) po Warszawie ośrodkiem Polski. W obydwu sytuacjach ustępował wymienionym miastom pod względem liczby ludności, potencjału gospodarczego, skali życia naukowego i kulturalnego (choć nie we wszystkich dziedzinach), pozostał natomiast ośrodkiem o największym nagromadzeniu zabytków i dzieł sztuki. A zatem – chociaż w omawianym przedziale czasowym ludność Krakowa powiększyła się ponad ośmiokrotnie (z 90 do 750 tys.), a jego powierzchnia ponadpięćdziesięciokrotnie (z 6 do 326 km²) – porównawcza pozycja miasta nie uległa zmianie.

W niniejszym artykule podjęto próbę krótkiego porównania Krakowa w dwóch momentach rozwoju², kierując się następującymi kryteriami:

- 1) czynniki miastotwórcze T. Tołwińskiego,
- 2) elementy identyfikujące miasto K. Lyncha i K. Wejcherta,
- 3) perspektywy rozwoju urbanistycznego,
- 4) stylistyka architektoniczna,
- 5) pytania Konferencji 2007 „Mieszkać w mieście”.

2. Czynniki miastotwórcze

Tadeusz Tołwiński określił sześć podstawowych czynników powstania i rozwoju miasta w przeszłości³. Wszystkie, w zmiennym stopniu, odegrały istotną rolę w ponadtysiącletnim rozwoju przestrzennym Krakowa. Czynniki warunków przyrodzonych (naturalnych), obecny od zarania dziejów, w nowszych czasach nieco stracił na znaczeniu. Równie dawne czynniki, takie jak komunikacyjny, a zwłaszcza gospodarczo-społeczny utrzymywały szczególnie wysokie znaczenie w epokach pomyślnego rozwoju Krakowa. Czynniki obyczajowo-prawny odegrał wiodącą rolę w trakcie procesów lokacyjnych w XIII i XIV wieku. Czynniki warowności zaznaczał się jeszcze przed lokacją, jego rola wzrosła w XIV wieku i ponownie w połowie XIX wieku. Dopiero w XIX wieku zaczął wyraźniej zaznaczać się czynnik kompozycji urbanistycznej.

U progu XX wieku znaczenie miastotwórczych czynników Tołwińskiego dla Krakowa można uszeregować w następującej kolejności:

- warunków przyrodzonych (nadal znaczny wpływ ukształtowania terenu na lokalizację budowli),
- gospodarczo-społeczny (dość dobra koniunktura, stabilna sytuacja),
- warowności (dalsza rozbudowa Twierdzy Kraków),
- obyczajowo-prawny (stabilna sytuacja, plany powiększenia miasta),
- komunikacji (szczególnie kolejowej),
- kompozycji urbanistycznej (w ograniczonej skali).

U progu XXI wieku czynniki można uszeregować następująco:

- gospodarczo-społeczny (od 1989 nowy ustrój polityczno-gospodarczy kraju i przemiany społeczne),
- komunikacji (liczne inwestycje drogowe, rozwój portu lotniczego),
- obyczajowo-prawny (opracowywanie dokumentów planistycznych),
- kompozycji urbanistycznej (liczne komponowane założenia, przeważnie o niewielkiej skali),

- warunków przyrodzonych (mniejszy wpływ aniżeli przed stu laty),
- warowności (redukcja obszarów wojskowych).

3. Elementy identyfikujące

Kevin Lynch i Kazimierz Wejchert w zbliżony sposób określili podstawowe elementy pozwalające scharakteryzować miasto. Lynch wprowadził pięć elementów wizerunku miasta: ścieżki, krawędzie, węzły, rejony, punkty orientacyjne⁴. Wejchert zaproponował elementy krystalizujące oraz siedem innych elementów struktury miasta: drogi i ulice, linie i pasma graniczne, punkty węzłowe, rejony, dominanty układu przestrzennego, wybitne elementy krajobrazu, znaki szczególne⁵. Cztery punkty zasadniczo pokrywają się w obu propozycjach, piąty element Lyncha po części odpowiada trzem ostatnim elementom Wejcherta.

U progu XX wieku Kraków był układem skryształizowanym o czytelnej tożsamości i wyrazistym wizerunku przestrzennym. Można wskazać przykłady ustabilizowanych:

- ścieżek (liczne tradycyjnie uformowane ulice),
- krawędzi (Wisła, Planty, Planty Dietlowskie, nasypy głównej i lokalnej linii kolejowej),
- węzłów (Rynek Główny, kilka placów i skrzyżowań, dworzec kolejowy),
- rejonów (osiem różniących się między sobą dzielnic otoczonych przez charakterystyczne, częściowo zurbanizowane przedmieścia),
- punktów orientacyjnych (wzgórze Wawelskie, bryły i wieże kościelne, kopce ziemne).

Kraków utrzymywał cechy skryształizowania w całej rozciągłości do połowy XX wieku, natomiast w kolejnych czterech dekadach nastąpiło rozluźnienie układu przy ograniczonych próbach wzmocnienia jego spójności. U schyłku stulecia w planach i studiach inicjowano działania (koncentracja zabudowy, różnorodność funkcjonalna) w celu poprawy tego stanu rzeczy, będącego dziedzictwem gwałtownego rozwoju urbanistycznego po 1949 roku (założenie Nowej Huty, budowa wielu osiedli blokowych). Rezultaty mogą być silniej odczuwalne w następnych dekadach.

Spśród elementów powstałych w XX wieku można podać przykłady:

- ścieżek (m.in. pierwsze ścieżki rowerowe),
- krawędzi (liczne drogi szybkiego ruchu, m.in. II obwodnica w miejsce dawnej obwodowej linii kolejowej),
- węzłów (plac Centralny w Nowej Hucie, nowe węzły komunikacji drogowej),
- rejonów (dawne miasta Podgórze i Nowa Huta oraz dwa pierścienie dawnych przedmieść),
- punktów orientacyjnych (świątynie i budynki użyteczności publicznej, nieliczne budynki wysokościowe).

4. Perspektywy rozwoju urbanistycznego

U progu XX wieku rozwój urbanistyczny Krakowa hamowały m.in.:

- niewielki obszar miasta i brak terenów pod zabudowę,
- duża gęstość zaludnienia,
- ograniczenia militarne warunkowane przez Twierdzę Kraków (zarazem korzystną dla miejscowego przemysłu budowlanego).

Do przesłanek ówczesnego rozwoju urbanistycznego Krakowa należały m.in.:

- skromna, lecz uporządkowana infrastruktura oraz finanse miasta,
- zaawansowane plany przyłączenia sąsiednich obszarów do miasta,
- stabilna sytuacja gospodarcza oraz potencjał zawodowy ludności.

U progu XXI wieku rozwój urbanistyczny Krakowa hamowały m.in.:

- powolne przygotowywanie dokumentów planistycznych – studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta⁶, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla poszczególnych rejonów⁷, lokalnego programu rewitalizacji⁸ (które po uchwaleniu służyły rozwojowi miasta),
- rozległe tereny o znacznym stopniu zdewastowania – przemysłowe, pokolejowe, powojkowe (zarazem stanowiące potencjalną bazę dla nowych inwestycji),
- konieczność modernizacji licznych osiedli wieloblokowych.

Rozwojowi urbanistycznemu Krakowa sprzyjały m.in.:

- korzystna sytuacja w zakresie gospodarki (Specjalne Strefy Ekonomiczne, niskie bezrobocie), komunikacji i turystyki,
- stabilna sytuacja demograficzna (imigracja równoważąca ujemny przyrost naturalny),
- wysoki potencjał naukowy, edukacyjny i kulturalny.

5. Stylistyka architektoniczna

Wobec szybkich przemian stylistycznych w XX wieku, architektura około 1900 i architektura około 2000 roku różniły się bardziej niż pomiędzy jakimikolwiek dwiema chwilami w historii rozdzielonymi stuletnim dystansem. Ich wspólną cechą było silne zróżnicowanie stylistyczne (większe w architekturze początku XXI wieku, mniej jednak obfitujące w detal i dekorację). U progu XX wieku dominowała architektura historyzująca (neoromańska, neogotycka, neorenesansowa, neobarokowa) oraz eklektyczna łącząca cechy neostylów, z pewnym udziałem secesji i wczesnego modernizmu. U progu XXI wieku dominowała architektura późnomodernistyczna w wielu odmianach, znaczny był jednak udział innych kierunków: postmodernizmu (słabnący), architektury *high-tech*, minimalizmu i dekonstruktywizmu itd. Również częsty był eklektyzm jako rezultat łączenia cech różnych stylów.

6. Mieszkać w mieście Kraków. Pytania i odpowiedzi

Dlaczego chcemy mieszkać w mieście? U progu XX wieku znaczną część ludności Krakowa stanowili członkowie rodzin zamieszkujących go od kilku pokoleń. Ludność napływowa przybywała przede wszystkim w poszukiwaniu pracy (przemysł, handel, służba domowa). Emigracja z miasta była minimalna. U progu XXI wieku sytuacja społeczna miasta była również dość stabilna, nieznaczny ujemny przyrost naturalny oraz względnie niewielka emigracja zostały równoważone napływem osób przybywających w poszukiwaniu pracy (zwłaszcza w usługach), edukacji i wyższego poziomu życia.

Jak chcemy mieszkać w mieście? U progu XX wieku dominowała zwarta zabudowa kwartałowa (szczególnie w Śródmieściu i na Kazimierzu), aczkolwiek na terenach pomiędzy I i II obwodnicą Kraków wyróżniał się dużą liczbą ogrodów wewnątrz bloków zabudowy⁹. Doceniano istniejące formy zabudowy, zarazem niebawem miały powstać pierwsze zespoły zabudowy jednorodzinnej. U progu XXI wieku wysoko ceniono zabudowę jednorodzinną (szczególnie w dzielnicach zachodnich), odrestaurowane bądź nowe apartamenty i całe kamienice w dzielnicach historycznych, a także nowo wznoszone zespoły zabudowy wielorodzinnej w korzystnych komunikacyjnie lokalizacjach.

Gdzie chcemy mieszkać w mieście? U progu XX wieku za najbardziej atrakcyjne dzielnice uważano Śródmieście w obrębie Plant, a także Piasek i Nowy Świat, natomiast na początku – dzielnice zachodnie (Zwierzyniec, Wola Justowska) i centralne (obszar dawnych miast lokacyjnych, dzielnice XIX-wieczne) oraz enklawy zabudowy międzywojennej.

Czy mieszkać w mieście to mieszkać „razem” czy „osobno”, czy też mieszkać „razem, ale osobno”? U progu XX wieku ceniono status mieszczański i życie w mieście, w zwartej zabudowie, z zapewnieniem bezpieczeństwa poprzez ład społeczny oraz osobę dozorcę. Pewna część ludności mieszkała „osobno”, zarówno w pałacykach miejskich (ludność najzamożniejsza), jak i w skromnych domach podmiejskich (robotnicy) i wiejskich (rolnicy). U progu XXI wieku nadal ceniono życie w zwartej zabudowie miejskiej; dozorcę zastąpił domofon, obecny również w licznych osiedlach powojennych oraz najnowszymi zespołach zabudowy, nierzadko wygradzonych i strzeżonych. Część ludności zamieszkała w zabudowie jednorodzinnej o zróżnicowanym standardzie. Podsumowując, należy stwierdzić, że u progu XXI wieku w większym stopniu mieszkało „razem, ale osobno”, co – dalece upraszczając – można uznać za jeden z przejawów niejednoznaczności epoki postmodernistycznej. Kontrastowała ona z wcześniejszym o sto lat premodernistycznym światem franciszkańsko-józefińskim, uporządkowanym i klarownym, silnie zdominowanym przez odseparowane od siebie „razem” i „osobno”.

Przypisy

- ¹ Wobec ciągłego nieznacznego wzrostu liczby ludności Krakowa oraz ciągłego nieznacznego spadku liczby ludności Łodzi prognozy demograficzne z 2006 roku przewidywały, w kilkuletniej perspektywie, zastąpienie Łodzi przez Kraków na pozycji drugiego pod względem liczby ludności miasta w Polsce.
- ² O Krakowie u progu XX w. m.in. J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1979. O Krakowie u progu XXI w. m.in. M. Motak, *Architektura Krakowa 1989–2004* (w przygotowaniu).
- ³ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1, Warszawa 1934.
- ⁴ K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960.
- ⁵ K. Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1974; zob. także S. Gzell i K. Kierczyńska-Królikowska, *Kazimierza Wejcherta teoria elementów kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 2003; A. Kantarek, *Przestrzenne podstawy koncepcji współczesnego miasta* (w przygotowaniu).
- ⁶ Trzy kolejne wersje Studium zostały opracowane w 1999, 2001 i 2003 roku. Studium uchwalono w 2003 roku.
- ⁷ Do 2003 roku uchwalono jedynie 2 spośród 72 planów miejscowych.
- ⁸ Założenia LPR dla Krakowa opracowano w 2006 roku, później aniżeli np. dla Wrocławia czy Poznania.
- ⁹ Pozwoliło to Ebenezrowi Howardowi określić Kraków mianem miasta-ogrodu z naturalnego rozwoju (w 1912 r.).

1. Introduction

For over 1000 years Kraków has been playing an important role in the history of Poland as well as in the history of Polish architecture and urban design. It was the capital from the late 11th century till the early 17th century while in the 14th century it became the seat of the first Polish university. It kept some of the capital prerogatives till the late 18th century to be called the spiritual capital of non-independent and partitioned Poland in the 19th century.

In the more recent history Kraków played secondary roles. In the early 20th century it was the second (next to Lwów) centre of Galicia (an Austrian autonomous province), while in the early 21st century it was the second (next to Warszawa) centre of Poland¹. Respectively, it was second to Lwów and Warszawa in terms of city population, economic potential, scientific and cultural life (with some exceptions in certain fields), however it exceeded both in terms of the number of historic monuments and works of art. Therefore, though in the given period the Kraków population increased over eightfold (from 90 000 to 750 000)

and the area over fiftyfold (from 6 sq. km to 326 sq. km), the comparative position of the city was not altered.

In the article an attempt was taken to compare briefly Kraków at two historic moments², basing on the selected criteria:

- 1) city development factors by T. Tołwiński,
- 2) elements identifying the city by K. Lynch and K. Wejchert,
- 3) perspectives of further urban development,
- 4) current architectural stylistics,
- 5) 2007 Conference questions on "Living in the City".

2. City development factors

Tadeusz Tołwiński determined six essential factors of the city genesis and growth in the past³. They all played significant though changeable roles in over 1000-year urban development of Kraków. The factor of natural conditions, which has ever been present, to an extent lost its importance. The equally ancient factors of traffic and, especially, economic and social affairs kept particularly high positions at the times of Kraków prosperity. The factor of customs and law played leading role during the incorporation processes in the 13th and 14th centuries. The factor of fortification had been quite important even before the incorporation, then its meaning increased in the 14th century and once again in the 19th century. The factor of urban composition tended to be more noticeable only in the 19th century.

At the beginning of the 20th century the importance of the Tołwiński city development factors for Kraków could be put in the following order:

- natural conditions (still significant impact of topography upon the localization of new buildings),
- economic and social affairs (relatively good and stable situation),
- fortification (further extension of Fortress Kraków),
- customs and law (stable situation, plans for the city enlargement),
- traffic (especially railway),
- urban composition (on the limited scale).

At the beginning of the 21st century the factors can be put as follows:

- economic and social affairs (since 1989 new political and economic system introduced in Poland, accompanied by social transformations),
- traffic (numerous road traffic projects, development of Kraków airport),
- customs and law (evaluation of planning documents),
- urban composition (numerous composed projects, mostly of small scale),
- natural conditions (smaller impact than 100 years earlier),
- fortification (reduction of military areas).

3. Identifying elements

Kevin Lynch and Kazimierz Wejchert determined in a related way the essential elements characterizing the city. Lynch introduced five elements of the city image: paths, edges, nodes, districts, landmarks⁴. Wejchert proposed the points of crystallization and seven other elements of city structure: roads and streets, lines and border zones, nodal points, regions, spatial dominants, striking landscape points, characteristic marks⁵. The four points actually match in both proposals, the fifth element by Lynch partly matches the three last elements by Wejchert.

At the beginning of the 20th century Kraków was a crystallized system of clear identity and distinctive spatial image. One can pinpoint the examples of:

- paths (numerous traditionally formed streets),
- edges (the Wisła river, Planty and Dietl Planty greenery, embankments of main and local railways),
- nodes (Main Market Square, several squares and crossroads, railway station),
- districts (eight distinctive districts surrounded by characteristic, partly urbanized suburbs),
- landmarks (Wawel Hill, church volumes and towers, soil mounds).

Kraków entirely kept the crystallized features till the mid-20th century, while in the next four decades the loosening process took place, which resulted mostly from the construction of Nowa Huta and numerous housing projects, slightly countered by attempts to maintain compactness. At the end of the century numerous actions (functional diversification, concentration of built-up areas) were initiated in urban plans and studies to improve the situation resulting from the previous rapid growth. The results may be more visible in the next decades.

Among the elements created in the 20th century one can pinpoint the examples of:

- paths (including first bicycle paths),
- edges (numerous expressways including the second beltway in place of the former local circular railway),
- nodes (Central Square in Nowa Huta, new road traffic joints),
- districts (former cities of Podgórze and Nowa Huta, two rings of former suburbs),
- landmarks (temples and public buildings, few high-rise buildings).

4. Perspectives of urban development

At the beginning of the 20th century Kraków development was hindered e.g. by:

- small area of the city and lack of building lots,
- high population density,
- military limits conditioned by Fortress Kraków, though it helped the local building trade,

Kraków development was supported at the time e.g. by:

- modest but well-maintained infrastructure and finances of the city,
- advanced plans for the incorporation of neighbouring areas to Kraków,
- stable economic situation and professional potential of population.

At the beginning of the 21st century Kraków development was hindered e.g. by:

- slow evaluation of planning documents – studies of conditions and directions of city development⁶, local development plans for particular areas⁷, local revitalisation programme (the documents, however, when completed and voted helped the city development)⁸,
- vast, highly devastated areas of former industrial, railway, and military functions (however, they have provided the base for new investments and projects),
- necessary modernisation of numerous 1960s, 70s, 80s housing projects.

Kraków development was supported e.g. by:

- good situation in terms of economy (Special Economic Zones, low rate of unemployment), communication, and tourism,
- stable demographic situation (immigration versus negative birth rate),
- high scientific, educational, and cultural potential.

5. Architectural stylistics

Facing the rapid stylistic transformations in the 20th century, architecture around 1907 and architecture around 2007 differed one from the other more than in any two historic moments separated by 100-year distance. They shared, however, the stylistical diversification (stronger in the early 21st-century architecture, which on the other hand was less ornamental and less detail-equipped). The beginning of the 20th century was dominated by historicism (neo-Romanesque, neo-Gothic, neo-Renaissance, neo-Baroque) and eclecticism joining the features of neo-styles, with some participation of Art Nouveau and early Modernism. The beginning of the 21st century was dominated by late-Modern architecture in numerous versions, however with significant participation of different trends: post-Modernism (decreasing), high-tech, minimalism and deconstruction etc. The eclecticism was also frequent as a result of combining the features of different styles.

6. To live in the city of Kraków. Questions and answers

Why do we want to live in the city? At the beginning of the 20th century significant part of population were members of families that had lived in Kraków for generations. The new population was arriving mostly in search of jobs in industry, trade, and at somebody's service. The emigration was minimal. At the beginning of the 21st century the social situation of the city was also quite stable, small negative birth rate and relatively small emigration were balanced with the inflow of people coming in search of jobs (especially in services), education, and higher standard of life.

How do we want to live in the city? At the beginning of the 20th century the city structure was dominated by traditional blocks (especially in the Old City and Kazimierz district), however in the areas between I and II beltways Kraków had exceptionally high amount of inner gardens within the blocks⁹. The existing types of buildings were appreciated, however the first projects of single-family housing were to be built soon. At the beginning of the 21st century the most appreciated were: single-family housing (especially in the western districts of Kraków); renovated or new apartments and buildings in the historic districts; recently constructed, well-localized complexes of multifamily buildings.

Where do we want to live in the city? At the beginning of the 20th century the historic centre i.e. the Old City as well as Piasek and Nowy Świat, adjoining the centre from the West, were considered the most attractive districts. At the beginning of the 20th century the most attractive ones were found the western districts (Zwierzyniec, Wola Justowska), central districts (the Old City, 19th-century districts), and enclaves of 1920s and 30s buildings.

Does living in the city mean "together" or "apart", or to live "together but apart"? At the beginning of the 20th century the burgher's status was appreciated as much as living in the traditional city structures, the security of which was provided by social order and by caretaker. Part of population lived "apart": the richest in city palaces while workers in modest suburban houses and farmers in huts. At the beginning of the 21st century living in the compact city structures was still appreciated; caretakers had been replaced by entryphones, which were introduced also in numerous post-war housing projects and the most recent residential complexes many of which were fenced and guarded. Part of population lives in the single-family buildings of various standard. Summarizing, it should be stated that at the beginning of the 21st century living "together but apart" was more widespread, which can be found, quite simplifying, as one of the post-Modern ambiguity symptoms. That contrasted with 100-year earlier pre-Modern Franz-Joseph era, ordered and clear, and more dominated by "together" and "apart", which were mutually more separate.

Endnotes

- ¹ With constant slight increase of Kraków population and constant slight decrease of Łódź population, the 2006 demographical prognosis predicted in the short perspective that Kraków replace Łódź as the second most-populated city in Poland.
- ² On Kraków at the beginning of the 20th century e.g. J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1979. On Kraków at the beginning of the 21st century e.g. M. Motak, *Architektura Krakowa 1989–2004*, edited.
- ³ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Vol. 1, Warszawa 1934.
- ⁴ K. Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960.
- ⁵ K. Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1974, See also S. Gzell i K. Kierczyńska-Królikowska, *Kazimierza Wejcherta teoria elementów kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 2003; A. Kantarek, *Prze-strzenne podstawy koncepcji współczesnego miasta* (edited).
- ⁶ Three subsequent versions of the Study were evaluated in 1999, 2001, and 2003. The Study was voted in 2003.
- ⁷ By 2003 only 2 of 72 plans were completed and accepted.
- ⁸ The Layout of Local Revitalisation Programme for Kraków was evaluated in 2006, later than for e.g. Wrocław and Poznań.
- ⁹ It helped Ebenezer Howard name Kraków the city-garden of natural growth (in 1912).

II. 1. Proporcje obszaru oraz ludności Krakowa w 1907 i 2007. Położenie Krakowa w 1907 i 2007 r. względem granic państwa (Galicja, Polska) oraz ośrodka wiodącego (Lwów, Warszawa)

III. 1. Proportion of areas and populations of Kraków in 1907 and 2007. Location of Kraków in 1907 and 2007 with regards to the state borders (Galicia, Poland) and the main centre (Lwów, Warszawa)

